

Радомир Д. Петровић

СВЕТИ ДИМИТРИЈЕ ПРОБАДА БУГАРСКОГ ЦАРА КАЛОЈАНА НА КОЉУ И СПАСАВА ГРАД СОЛУН У СРПСКОЈ УМЕТНОСТИ

Постоји древна уметничка жила куцавица која повезује два стара византијска града, престоницу царства Цариграда и Солуна, друго уметничко средиште, као и два српска града, Скопље и Призрен у време владавине династије Немањића. Иста нит повезује два некадашња византијска града Солун и Призрен, видљива у богатству, трговини, уметничким занатима, црквама и манастирима, сликарским радионицама и чувеним протомајсторима и зографима.

Српски град Призрен се истиче својим споменицима и црквама, од периода када је српски архиепископ Сава Немањић поставио једног од епископа у Призрену у време када је Србија постала краљевина 1217. године, а потом српска аутокефална црква 1220. године.

У науци се истражују токови и уметничке везе између Солуна и Призрена, пре свега, преко познатих протомајстора и зографа, који су били ангажовани за време краља Стефана Уроша Другог -Милутина, његовог сина краља Стефана Уроша Трећег - Стефана Дечанског и у време краља и цара Стефана Четвртог - Душана.

Проучавањима овим сликарским уметничким везама између Солуна и Призрена, бавио се веома успешно Сотирис К. Кисас.¹ Међутим, постоје и одређене теме иконографске, које повезују ова два стара града. Недавним сликарско-конзерваторским открићима на старим призренским иконама у цркви Св. Ђорђа Руновића у Призрену, после чишћења од чађи, на светлост дана засијала је занимљива икона Свети Димитрије, која је и предмет мог истраживања у овом раду.²

¹ С. К. Кисас, Солунска уметничка породица Астрапа, Зограф 5, Београд, 1974, 36, бел. 10-11.

1. КОНЗЕРВАТОРСКА ОТКРИЋА НА ИКОНИ СВ. ДИМИТРИЈЕ (црт. 1, сл.1)

Икона свети Димитрије је од кестеновог дрвета, чије су димензије: висина 92 см, ширина 66 см, дебљина 2,5 см, састоји се од две вертикалне даске, чије су димензије: 42,2 см и 14,2 см, у горњем и доњем делу полеђине икона је паркетирана, са два дрвена кушака трапезасто углављена и залепљена у лежишта. Грундирани гипсани слој се налази директно на дрвеној подлози, без платна. Сликани слој је добро сачуван, изузев доњег левог оштећеног мањег дела иконе који је страдао од ватре, влаге и црвоточине. На горњем средишњем делу кушака, налази се избушена сврдлом рупица, која је служила да се окачи икона на зид, или углави дрвеним кушаком за иконостас. На горњем делу кушака налази се ушрафљена метална округла кука да би се окачила икона (у касније време додата).

Предњи део иконе има ивични део са 4 см, средишњи већи и удубљени део иконе: горњи део у висини 31,2 см се налази позлата, а доњи део је зелене површине. Сликарско-конзерваторски послови нису сасвим завршени, само је очишћен слој цаџи, те овом приликом нећемо да се бавимо описом боја на сликаној представи.³

2. ОПИС СЦЕНЕ ПРИЗРЕНСКЕ ИКОНЕ СВЕТИ ДИМИТРИЈЕ

У горњем делу иконе на златној подлози исписано је цинобер словима:

СѢН ДИМИТРИЈЕ (сл.1, цртеж 1). Сценом доминира фигура св. Димитрија на великом коњу, који је савио главу на десну страну. У доњем делу сцене налази се мања фигура коњаника. Сцена се дешава у планинском пределу, који прекривају жбунови траве и цвећа. Мања фигура ратника, који пада погођен копљем, има на глави царску круну. Глава коња се не види од гриве коња.

Св. Димитрије је приказан на брегу како јаше на коњу, у десној руци држи дугачко копље којим пробада предњи део тела коњаника који пада на задњу страну тела свога коња. Свети Димитрије је приказан као млад светитељ, са цинобер двоструким венцем на глави. Златни ореол око главе украшен је круговима у којима су зумбасти шесточлани листићи (сл. 2). На ободу иконе, налазе се зумбасто решени и сликани зелени листићи са округлим латичним цветовима. Седи у седлу обучен у ратничку одећу -

² Икона се налазила у малој цркви Св. Ђорђа Руновића из XV века. Она је старија од ове цркве и била је донешена, после рушења старије цркве у коме се налазила у време владавине Турака. Сликарско-конзерваторске радове на зидним сликама и иконама из ове цркве обавио је аутор овог рада, уп. Р. Петровић, Црква Св. Ђорђа Руновића у Призрену, истраживачки и сликарско-конзерваторски радови 1995. године, Гласник ДКС 20, Београд, 1996, 129 † 131.

³ Аутор овог рада, после сликарско - конзерваторских послова, припрема посебан рад о свим иконама из Призрена.

Свети Димитрије на коњу пробада бугарског цара Калојана и спасава Солун, XIII век. Икона из цркве Св. Ђорђа у Призрену.
Цртеж, Р. Петровић, 1995.

хитон, панцир са тракама и огртачем који вијори. Иза његових леђа налази се округлао штит. На ногама има чизме које се налазе у узенгијама. Цртеж је чврст.

У доњем делу иконе насликана је мања фигура ратника прободена копљем. Његово лице је широко, брада кратка а тело здепасто. На глави има златну царску круну украшену округлим и троугластим малим драгим камењем зелене и црвене боје (сл. 3). Коњ је мрке боје. Ратник са царском круном пробијен је копљем у доњем делу груди, лева рука му је савијена у лакту, испружена навише са исправљеним прстима, док је десна рука усмерена према копљу и месту где је прободен. Глава са круном и телом забачена је уназад, док поглед и израз лица одају чуђење, изненађење и страх.

3. ИКОНОГРАФСКА ПРЕДСТАВА СВЕТИ ДИМИТРИЈЕ ЈАШЕ НА КОЊУ И УБИЈА БУГАРСКОГ ЦАРА КАЛОЈАНА И СПАСАВА ГРАД СОЛУН

Икона је сигнирана као Свети Димитрије, без ближих објашњења. Али иконографски сцена је позната још из цркве манастира Дечани, који је посвећен Вазнесењу Христовом. Подигнута је између 1325. и 1335. године, а живописана до 1348. године. У северном параклису насликан је опширни циклус посвећен св. Димитрију у дванаест сцена.³ (сл.4).

Призренска икона Св. Димитрије, иконографски одговара дечанској сцени: Свети Димитрије на коњу пробада копљем бугарског цара Калојана на коњу (сл.1-3 и 4). Натпис на овој сцени је: СѢЊИ ДИМИТРИЈЕ ПРОБОДЕ ЦРЊ КАЛОЈАНА ЗАГОРЈАНИНА⁴ (сл. 4). Последњи истраживач дечанске сцене из циклуса чуда св. Димитрија, Ј. Радовановић,⁵ наводи ову сцену: Свети Димитрије боде (пробада) копљем цара Калојана (сл. 4).

Дечанска фреска и икона из Призрена односе се на време опсаде Цариграда од стране Латина 1204. године, које је искористио бугарски цар Калојан (1197-1207), те је заузео области византијског запада, од планине Софије те до граница Тесалије, са градовима Призрен, Скопље, Охрид и Бер.⁶

У старој српској књижевности овај догађај се први пут помиње у XIII веку, када је монах Теодосије написао: Живот светога Саве:⁷ □Беше дакле неко по имену Стрез, ако пакостан, али високог рода, од бугарске стране, царскога рода, сродник Калојована, цара Загорског, кога причају, уби Свети Димитрије. Јер тај Калојован, цар загорски (у преводу: бугарски, прим. Р.П.), подиже се и разори многе грчке градове по свој Тесалији и свој Македонији, а тада су владали Фрузи (Франци “Латини освојили Цариград и

³ В. Р. Петковић, Манастир Дечани I, Београд 1941, 1-18; Исти, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 86-87; В. Ј. Ђурић, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974, 56-58, нар. 60 на стр. 207-208; Г. Суботић, Прилог хронологији дечанског зидног сликарства, Зборник радова Византолошког института XX, Београд, 1981,111-138.

њиме владали од 1204-1267-прим. Р.П.), који не мараху за разоравање осталих градова и не помишљајући на њих као на своје, а он се налазећи их пуне и безмоћне разораваше их, а све што биваше, од Бога биваше. Тако дође с многим силом као некада Синахерим на божји град, на крајеве света православљем чувени, Богом чувани велики град Солун, отачаством светог мученика стратоносца Димитрија, и у ком и његове моћи точећи миро. И не постиде се светости Светога, нити се поклеба због чудеса која бивају услед истицања мира из његове свете раке, него помишљаше како ће и Солун, као и остале градове, разорити и сасвим опустошити. Али топлим у Бога представништвом Светога не постиже своје луде намере, јер не просу тулац стреле, нити извади оружје; јер кад дође к граду, божјим судом од неке невидљиве муке у срцу умре, напрасно сврши. И тако Бог молитвама Светога заштити неповређени град. Сва силна војска, ужаснута, бојећи се Светога науми бежати, али начелне војводе не хотећи оставити свога цара на поругу грађанима или на храну зверовима и птицама, будући му верни, указаше му и последњу љубав, са собом понесоше мртва цара. Али бојећи се дугога пута распорише му утробу, па бацивши сав дроб тело му пренесоше, и тако донесоше у своју домовину”.

Занимљив је још један извор о овом догађају, писан од савременика Ставрикија, како се св. Димитрије, као заштитник и чувар града, јавио на коњу бугарском цару и одмах га пробо копљем док је спавао у шатору на брежуљку.⁸ Очигледно да је зограф у дечанској сцени и иконописац у призренској сцени поштовао књижевно дело о предању убиства која се у борби дешавају под отвореним небом те је иконографски доградио смрт цара Калојана, чак и без приказивања у позадини града Солуна.⁹

⁴ В. Р. Петковић, Манастир Дечани II, 58, 59 - 70, таб. ССХСВ; С. Радојчић, Фреска Константинове победе у цркви Светог Николе Дабарског, Гласник Скопског научног друштва XIX, Скопље 1938, 96 ± 97, бел. 46; Станојевић, Антисловенска икона Св. Димитрија, Политика, 8. новембар 1935, стр.9; П. Мијовић, Царска иконографија у српској средњовековној уметности II, 6. Традицио Легис у Дечанима, Старинар XXVIII - XXIX, Београд 1979, 67-73, сл.1; А. Stojaković, *Quelques representation de Salonique dans la peinture medievale Serbe*, X ΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝΣΙΣ Αηαζτάζιον Κ. Ορλανδοη, τομς 6, ΑΘΗΝΑΙ 1996, 25 - 48.

⁵ J.Radovanović, *Heiliger-die Ikonographie seines le bens auf den Fresken des Klosters Decani*, Zbornik radova: *L art de Thessalonique et des paus balkanique et les courants spirituels au XIV siecle*, САНУ, Београд, 1987, 75±88 (= Иконографија живота и чудо светог Димитрија на фрескама манастира Хиландара, Иконографска истраживања српског сликарства XIII и XIV века, САНУ, Балканолошки институт, књ. 32, Београд 1988, 117-125. Аутору није познат рад П. Мијовића, Царска иконографија у српској уметности II, 6. *Traditio Legis* у Дечанима, 67-73.

⁶ К. Јиречек - Ј. Радонић, Историја Срба I, Београд, 1911, 276 и 279.

⁷ Живот светог Саве, Старе српске биографије, превео М. Башић, Београд, 1924, 126-127.

⁸ Уп. А. Х, 43 - 44. Такође уп. S. Maslev, Славјските напйения среци Солун в Чудесата на св. Димитър и Мяхнома хронология проф. А. Бурмов*, Известия на Института за българса история 6 (1956), 671-691.

⁹ С. Пајић, Циклус Св. Димитрија, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд, 1995, 358, сл.4. Аутору није познат рад П. Мијовића.

Иако икона свети Димитрије из Призрена није сигнирана као дечанска сцена, очигледно је да је она представљала добро познату сцену из чуда светог Димитрија, те због малог простора и није обележена натписом као у манастиру Дечанима. Зато, даља истраживања ваљало би да одреде време настанка наше иконе и место где се она налазила?

4. О ВРЕМЕНУ НАСТАНКА ИКОНЕ СВЕТИ ДИМИТРИЈЕ УБИЈА БУГАРСКОГ ЦАРА КАЛОЈАНА ИЗ ПРИЗРЕНА

На призренској икони нису забележени подаци о хронологији настанка овог уметничког дела, као ни име зографа, нити је забележен ктитор? Даља истраживања треба усмерити на време настанка цркве Св. Димитрија у граду Призрену; јер ова икона је могла да се налази на иконостасу, или на неком истакнутом епископском месту у цркви. Познато је да је у Призрену постојао манастир Св. Димитрија чије су се развалине могле видети и око којих се окупљао народ на празник све до друге половине XIX века. Поред развалина био је велики простор на коме су турске власти извршавале смртне казне над православним призренским народом.³

На рушевинама цркве Св. Димитрија је 1855. године уз суделовање Француске, у то време свемоћне владе, било је отето ово место од Срба у Призрену и саграђена католичка црква Св. Богородице.⁴

Најстарији историјски извор у коме се помиње црква Св. Димитрија у Призрену, налази се у повељи краља Стефана Драгутина, од око 1277. године која се чува у манастиру Хиландару: ОУ ПРНЗЪНЪ ЦРЪКОВЪ СВЕТЫ ДИМИТРИЈЕ Н СЪ СЕЛѦН СЕЛО ЛОКВНЦА, БЪІЛОУША, Н ЛЮДЕ ОУ ГРАДОУ СЪ БАШНАМН СН, Н ВНОГРДЪ НВАНХОВЪ.⁵ У главној повељи краља Милутина манастиру Хиландару, између осталог спомиње се манастир Св. Димитрија у Билуше, за кога се мисли да је исти храм Св. Димитрија у Призрену.⁶ Призренска икона је могла да представља дело из краја XIII века, то јест, из времена настанка ове цркве. У овој цркви свакако је и постојао живопис посвећен патрону храма Св. Димитрију у коме су, као у солунској цркви Св. Димитрија, биле илустроване сцене опсада Солуна и Св. Димитрије брани Солун од бугарског цара Калојана.⁷

³ В. Марковић, Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији, Сремски Карловци 1920, 98.

⁴ И. С. Јастребов, Стара Србија, Приштина, 1995, 58.

⁵ Љ. Стојановић, Споменик СКА III, 11-12; В. Мошин и Л. Славева, Манастириот Св. Никита во Скопска Црна Гора и хиландарскиот пирг Хрусија, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, том. I, Скопје, 1975, 275, т. 25.

⁶ В. Марковић, исто, 98, бел. 80.

⁷ T. L. F. Tufel, De Thessalonica, 123: habut enim haec tertia aedes imaginem referetem belli Slavici tertii conflictum...; С. Радојчић, Фреска Константинове победе у цркви Светог Николе Дабарског, 96 - 97 (са примерима у цркви Св. Димитрија у Пећи, манастиру Дечанима. cf. V.R. Petković, *Un peinture serbe du XIV-e siècle*, Mélange Charles Diehl, II,

У потрази за временом настанка призренске иконе Св. Димитрије убија бугарског цара Калојана (сл.1, црт. 1), покушали смо да анализирамо неке од ликовних знакова, преко којих се може приближно одредити време настанка ове иконе. Веома значајан елемент представљају исписана цинобер слова и то: облик натписа **СѢН**, који се јавља у натписима поред ликовна светитеља у манастиру Грачаница, између 1318-1321. године.³ Старији натписи из XIII и XIV века имају различите облике: **СВѢТН**, као **СѢЫ** (Дечани, око 1347/48), (Св. Апостоли, Пећ, средина XIII века).

У другом делу натписа на призренској икони: **ДИМИТРИЈЕ** (сл.1, црт. 1 и 2), за наше истраживање важна палеографска особина, посебно два слова **М** и **Љ**. Слово **М**, морфолошки се издваја својом необичношћу, тако све три хасте слова су исте величине, две крајње у средишњем спољнем делу има украсне полукружне отворе (облик дршкица за посуду), средишња хаста, у средини се шири са горње и доње стране у облику издуженог квадрата, који је у унутрашњем делу има отворено поље. Слово **Љ**, у средишњем делу пречке, чија запета је окренута навише, у саставу две мале косе црте које се спајају у облику троугла, са унутрашњим отвореним пољем троугла. Слово **Д** је задржало стари облик са кратким ножицама на крајевима поднице, на којој се спуштају краци горњег дела слова који се при дну шире под оштрим углом.⁴ Морфолошки облици слова **Љ**, као на призренској икони, јављају се у српским повељама у потпису Стефана Првовенчаног манастиру Хиландару око 1200. године.⁵ Облик слова **М** као на призренској икони, налази се у српском споменику Св. Јоаким и Ана (Краљева црква) у Студеници, чији је ктитор био Стефан Урош II Милутин 1314. године. На ктиторском мермерном уклесаном тексту, који је узидан на спољашној страни олтарског простора, међу лепо стилизованим словима у речи: **АРХИМАНДРИТА**,⁶ слово **М** је веома слично украсно решено као на нашој призренској икони (сл.1, црт. 1 и 2). Овакав начин писања и украшавања не може се наћи на призренским фрескама у Богородици Љевишкој 1312/13. године,⁷ Тутићева црква Св. Николе, до 1331/32. године,⁸ црква Св. Спаса, до 1348. године,⁹ Св. арханђела Михаила и Гаврила, око 1351. године.¹⁰ За

Paris 1930, 133-136 (за цркву Св. Димитрија у Пећи).

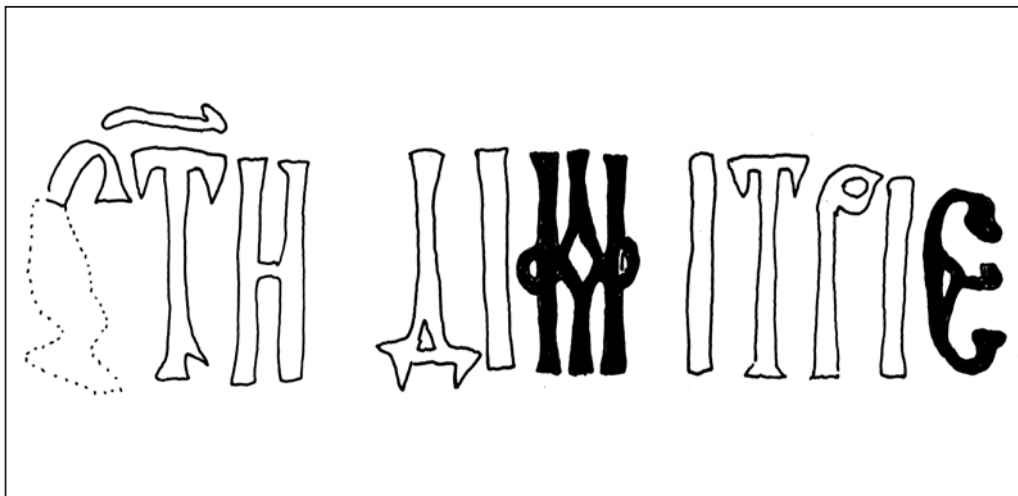
³ Б. Тодић, Грачаница, Сликарство, Београд - Приштина 1988, таб. IX, XIII-XIV, XXIV-XXVI и даље.

⁴ П. Ђорђић, Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози, Београд, 1971, 51-55 (са морфолошким примерима слова).

⁵ П. Ђорђић, нав. дело, 88, 254, сл. 25. Уп. Прилози за КЈИФ, 5, 83-89.

⁶ Р. Н(иколи)ћ, Натпис на Краљевој цркви у Студеници, Саопштења IX, Београд, 1970, 76-77, сл.9 (детал, фотографије црно беле). Г. Томовић, Морфологија ћириличких натписа на Балкану, Београд, 1974, 10,13,15,25,27,46. Г. Бабић, Краљева црква у Студеници, Београд 1987, 20-21, сл. 5.

⁷ По С. Радојчићу, између 1397. и 1309. године (Старо српско сликарство, Београд, 1966,90); В. Ј. Ђурић, Византијске фреске у Југославији, Београд, 1974, 49, 201-2, Д.

Текст на икони Св. Димитрије пробада
бугарског цара Калојана, детаљ, XIII век.
Цртеж Р. Петровић, 1995.

одређивање времена настанка иконе Св. Димитрије убија бугарског цара Калојана, веома је значајна флорална декорација на спољашним ивичним деловима иконе: у облику лиснате вреже са четворочланим цветовима оперважује се икона на златној подлози, као и осам кружних шесточланих лиснатих декоративно изумбаних површина на ореолу око главе св. Димитрија. Ове орнаменталне флоралне површине замењивале су украсе од сребрних рељефа који су се често употребљавали на иконама из Охрида: Исус Христос из 1262/63. године и Богородица са Дететом, друга половина XIII века.³

Сликање солунског заштитника св. Димитрија, како убија бугарског цара Калојана, у српској средини, свакако је имало историјску подлогу у време краља Стефана Уроша I, када су у једном походу на Србију 1253. или 1254. године Бугари продрли дубоко све до Лима и нанели велике штете архиепископији манастира Жиче. То је био разлог да се архиепископија

Панић-Г.Бабић, Богородица Љевишка, Београд, 1975, 10, 30.

⁸ Ј. Радовановић, Тутићева црква Св. Николе, Иконографска истраживања српског сликарства XIII и XIV века, 109-116.

⁹ Р. Тимотијевић, Црква Св. Спаса у Призрену, Старине Косова и Метохије VI - VII, Приштина 1972/ 73, 65-78; И. М. Ђорђевић, Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића, Београд, 1994, 157.

¹⁰ Р. М. Грујић, Откопавање Светих Арханђела код Призрена, Прелиминарни извештај, Гласник СНД III, Скопље 1928, 239 - 274; З. Расколска - Николовска, Фрагменти фресака Душанове задужбине Светих арханђела код Призрена, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1985, 397, сл. 34 - 36.

³ V. J. Djurić, *Icones*, 83 † 85, no. 2, 4.

пренесе у безбедније делове српске земље у Пећ. Ратови са Византијом и њеним татарским савезницима из тзв. Златне Хорде.³ Доласком на власт краља Стефана Уроша II Милутина, дошло је до нових напада бугарског видинског кнеза Шишмана. Бугарски и татараски ратници продрли су до јужних делова српске земље до Хвосна и Пећи, желећи да се домогну великог богатства из цркве Спасове и архиепископије. Тај поход, био је 1291. или 1292. године. Тада се догодило чудо светог Арсенија: огњени стуб с неба, који је палио лица непријатеља, затим огњене луче и огњени људи који су убијали и гонили нападаче. Српска војска и краљ Стефан Урош II Милутин, протерали су непријатеље све до града Видина, како пише архиепископ Данило II (1324 - 1337).⁴

Ови и каснији догађаји напада Бугара све до битке на Велбужду 1330. године, када је краљ Стефан Дечански победио бугарског цара Михаила Шишмана, били су главни разлог да Срби града Призрена, као и Грци становници града Солуна очекују спасилачку помоћ св. Димитрија. Нови непријатељи византијске државе од Турака у Анадолији као помоћ византијском цару Андронику II Палеологу, када је српски краљ Стефан Урош II, послао одред од 2000 војника под командом војводе Новака Гребострека. "У то време краљ изби Турке " ⁵ - пре октобра 1313. године, када је цар Андроник II издао повељу у захвалност за велику помоћ и заслуге Срба. Тада је још изгледало да је турска сила, која је већ преплавила Малу Азију, коначно задржана. Ова победа српске војске, била је истакнута натписом на цркви Св. Ђорђа у Старом Нагоричину, патрону храма светитеља који је у Византији и у православном свету уз светог Димитрија уопште поштован као главни заштитник владара у ратовима и помоћника у победама. Тада је краљ Стефан Урош II, Милутин насликан као ктитор који држи модел храма са краљицом Симонидом, а свети Ђорђе му предаје мач (1316 - 1318).⁶

Призренска икона са св. Димитријем који је код Византинаца представљао тип светитеља ратника, исто тако је прихваћен и у српској средини, посебно поштован култ овог светитеља за кога постоји предање да је пореклом био из римског града Сирмијума (Сремска Митровица) и да је

³ О хронологији догађаја уп. М. Динић, Браничево у средњем веку, Пожаревац 1958, 14-16 (= Српске земље у средњем веку, Београд, 1978, 97-99).

⁴ С. Ђирковић, Оснивачи манастира и живот у XIII веку. Од метоха до седишта, у књизи: Пећка патријаршија, Београд, 1990, 24.

⁵ Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи I, Београд, 1902, бр. 41; Н. Окуњев, Грађа за историју српске уметности, 1. Црква св. Ђорђа у Старом Нагоричину, Гласник Скопског научног друштва V (1929), 88; Б. Тодић, Старо Нагоричино, Београд, 1993, 26, цртеж 1, бел. 10 (старија литература).

⁶ В. Ј. Бурић, Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству, Зборник за ликовне уметности Матице српске 2, Нови Сад, 1968, 68 - 70, црт. 1; Б. Тодић, о. с., 118 - 123, црт. 21.

као ђакон погубљен 9. априла 304. године.³ Преузевши култ сирмијског мученика, Солуњани су ускоро присвојили и самог светитеља, а нарочито доцније када је свети Димитрије својим чудима постао заштитник града Солуна⁴.

Према истраживањима проф. Фрање Баришића: "... ако имамо у виду како саму судбину Сирмијума у V веку тако и антагонизам који је владао између два истакнута града Илирика (Сирмијума и Солуна, прим. Р. П.). Солуњани су прекројили и првобитну легенду о животу и смрти св. Димитрија. Светилиште посвећено овом мученику подигнуто је у Солуну почетком V века, односно после 415. године, а као заштитник града прославља се најкасније од VI века. Култ Димитрија нагло се проширио по свим крајевима византијског Балкана, а нарочито се дубоко укоренио у самој престоници. Колико је то обожавање било интензивно и непрекидно најбоље показује византијска хагиографија која Димитрија не заборавља ни после пада државе."⁵

Историјски догађај о коме је писао савременик Ставрикије, вели да се свети Димитрије, као заштитник и чувар града Солуна, појавио на коњу бугарском цару Калојану и одмах га пробо док је спавао у шатору. На дечанској фресци и призренској икони, није насликан шатор у коме је убијен бугарски цар Калојан, већ су св. Димитрије и цар Калојан на коњима, под отвореним небом у планинском пејсажу.

Очигледно да је солунска базилика Св. Димитрија била жариште за формирање култа кроз књижевна дела. У њима су описивани сви догађаји из живота светитеља и чуда која су се дешавала на његовом гробу приликом истицања мира. Веома јак култ и књижевна дела свакако су били први подстицаји за илустровање циклуса светог Димитрија у Солуну на мозаицима, фрескама⁶ и иконама, а можда и на минијатурама?

Али, у солунској цркви Св. Димитрије ова сцена није сачувана, већ је у непознато време уништена.⁷ Ми смо покушали да на икони Св. Димитрија из Призрена, на основу начина писања појединих слова, пронађемо стилске паралеле са клесаним ктиторским натписом на апсиди цркве Св. Јоакима и

³ Ф. Баришић, Чуда Димитрија Солунског као историјски извори, САН, п. и. књ. ССХХ, Византолошки институт, књ. 2, Београд, 1953, 16 и даље.

⁴ R.D.Petrović, A propos de la dation d' une icône de Prizren qui évoque saint Dimitri tauant l' empereur Kaloian et sauvant la ville de Salonique, ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΛΑΒΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ, ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΗ ΚΙΣΣΑ, UNIVERSITY STUDIO PRESS, ΤΗΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2001, 421- 432, fig.1-3, dessin 1-3.

⁵ Ф. Баришић, нав. дело, 16.

⁶ Ур. А. Хунгорулос, нав. дело, 53-63; Isti, *Thessalonique et la peinture Macédonienne*, Athènes, 1955.

⁷ Сцена како Димитрије убија цара Калојана представљена је на зиду Богородичиног манастира код Софије, уп.: G. Walter, *St. Demetrius: The myroblytas of Thessalonika, Studies in Byzantine Iconography*, London, 1977, 166. У Москви се чува једна икона светог Димитрија на коњу, са мачем и у панциру, која потиче из 12. века.

Ане у Студеници, чији је ктитор био краљ Стефан Урош II Милутин³ - те све до каснијих примера у српској уметности до задужбине цара Душана у призренском храму Св.арханђела Михаила и Гаврила око 1351. године.⁴ За представу ратника св. Димитрија у непосредној близини града Призрена, наводимо пример из Испоснице Св. Петра Коришког⁵ у пећинској цркви из XIII века. Он на глави има сличну пурпурну стему опточену бисером. На грудима му је оклоп од металних правоугаоних плочица, преко оклопа пребачен му је огртач, а позади пада низ леђа. На ногама има лаку плитку обућу и чарапе, чак и лице је слично изгледу призренске иконе.

Веома је важно напоменути да су Немањићи почевши од Светог Саве, Немање, краља Стефана, краља Милутина велики приложници базилике Св. Димитрија. Архиепископ Данило II пише на два места: у првом, о Милутиновој ктиторској делатности у граду Солуну, и у другом, о краљевом састанку са тастом, царом Андроником II Палеологом. Данило Други престоницу царства назива: Столни град, јер је у то време он више пута посетио као хиландарски предстојник, веома тачно упознао древни град Солун, а посебно базилику са чувеним мироточивим моштима светог Димитрија, чији је култ веома поштован као заштитник грчког града Солуна. Св. Димитрије је Данилу био узор и кад пореди краља Милутина и његову бригу о свом српском отачаству: **БЪ СЕГДА БОЛЕ ЗА ОТЪЧЕСТВО СЯ ИКОЖЕ СЕГЪН ДИМИТРИИ.**⁶

Истраживања призренске иконе наставили смо и ликовним елементима као што је на пример: златни ореол око главе светог Димитрија, који је украшен круговима у низу са зумбасто истачканим рупицама у облику листића (црт. 1, сл. 1-2). Слично се јавља и на ободу иконе зумбасто решене лозице које су досликане зеленом пигментом. Зелени златни листићи и четири латична цвета, као латице савијају се у лозици која опержава иконе с леве и десне стране златне позадине (сл. 1, црт.1). Слични украсни орнаментални детаљи налазе се на златној позадини и одећи светитеља у манастиру Сопоћани (око 1263. и 1268.године).⁷ Имитација флоралних цветова као што су на призренској икони светог Димитрија, очигледно је преузета од неке много древније солунске и призренске иконе,

³ Уп. бел. 20.

⁴ Исто, бел. 24.

⁵ Р. Љубинковић, Испосница Петра Коришког. Историја и живопис, Старице VII-VIII (Београд, 1958), 102, сл.12 (цртеж).

⁶ Даничић, Животи краљева и архиепископа српских, Загреб, 1866. (Variorum Reprints, 1972,141) 141; српски превод Л. Мирковић, 106.

⁷ В. Ј. Ђурић, Сопоћани. Уметнички споменици Југославије, СКЗ, Просвета (Београд, 1963), стр. 27, таб. XIV и XVIII; Б. Живковић, Сопоћани. Цртежи фресака, Споменици српског сликарства средњег века. Републички завод за заштиту споменика културе (Београд 1984), 10 (2) и 20 (2).

која је нестала, по свој прилици, из базилике Св. Димитрија у Солуну. Познати су сачувани примерци обрађених сребрних окова који су сачувани у Охриду из ризнице Св. Климента, од XIII и почетком XIV века.³

Призренска икона Светог Димитрија, могла је да настане у време владавине краља Драгутина између 1276. и 1282. године, јер се манастиру Хиландару потврђује повеља краља Драгутина о призренској цркви Св. Димитрија као хиландарском метоху око 1276. године.⁴ Стилски призренска икона има сличности са фреско сликарством у Драгутиновој капели у Ђурђевим ступовима код Новог Пазара и са хиландарском иконом Исуса Христа Пантократора и Богородице с Христом, за иконостас у саборној цркви манастира Хиландара са краја XIII века.⁵ (сл. 5).

У старој српској књижевности у XIII веку налази се пример навођења светог Димитрија који пробада Калојана, како пише српски краљ Стефан Првовенчани: Један одметник од истога племена готског, званог бугарскога, звани Стрез...одметну се...ђаволом наговорен одврже се и буну подиже на ме, и поче се спремати да ми врати зло за добро, и да озлоби мене и отачаство моје и утврђење светога... И умолих преподобнога оца свога и учитеља и наставника, Саву јеромонаха, да иде и обличи безумље овога сада... Одмах помоћу пресвете Богородице и силом светога Симеона, који крепком руком и помоћљиви и љубитељ отачаства, страсротрпац Димитрије прободу цара, рођака овога, и умори злом смрћу, не дајући да вређа отечество његово, тако и овај мој господин свети, помажући и чувајући отечество овога злога, и уздахну посред народа злом и чудном смрћу, да су се сви дивили због овога.⁶

Призренска икона Светог Димитрија, осим за смрт бугарског цара Калојана, гледано историјски и иконографски могла би да се повеже и за смрт бугарског цара Гаврила Радомира (1014-1015), сином цара Самуила. У византијском спису: "Чудима светог Димитрија Солунског" од Јована Ставрикија, из друге половине XIII века, цар Гаврило Радомир је описан као човек "звер и безумник", а његово убиство у насељу Соск приписује се св. Димитрију који је у току лова у планини као коњаник, сустигао коњаника цара Гаврила Радомира и убио га: ... и док их је (Гаврило Радомир) тако сурово и нечовечански тукао, Велики Димитрије, брз у помоћи и ревностан у заштити, као муња на коњу стиже оног зликовца (Гаврила Радомира), док је јашући на коњу ловио у планини, стиже као коњаник коњаника (Гаврила

³ R. Ljubinković, *Umetnički okovi na nekim ikonama riznice Sv. Klimenta u Ohridu*, Makedonija, izd. Jugoslavija (Beograd, 1957), слика на стр. 77. Оков на икони Богородица са Христом, XII век, вероватно цара Душана, сл. на стр. 80 Богородица с Исусом, крај XIII и почетак XIV века (у боји).

⁴ Уп. бел. 13.

⁵ Уп. Б. Тодић, *Сликарство XIII века, Манастир Хиландар, САНУ, Галерија* (Београд, 1998), 219 (у боји).

⁶ Списи Светога Саве и Стевана Првовенчаног, превео Л. Мирковић, Београд, 1939, 209-212.

Радомира) и смртно рани јадника, одбацивши га далеко од коња. Пратиоци Радомирови видели су Великог на јави како га силним ударцем обори и копљем уби. И мученик постаде одмах невидљив, а овај (Гаврило Радомир) тога часа умре и кости му се расуше до пакла. Сав овај угњетени народ свечано је захваљивао Великомученику за ослобођење"³ У историјским изворима, међутим, наводи се да је бугарски цар Јован Владимир на власт дошао убиством цара Гаврила Радомира. Опис убиства Гаврила Радомира од светог Димитрија, на коњима, у току лова у планини са брдовитим и брежуљкастим пределима посутим разноврсним планинским лепим цвећем у првом плану слике, могла би да се односи на још непознату иконографску композицију на још једног бугарског цара Гаврила Радомира? Имајући у виду, да у науци није откривена иконографска сцена: Свети Димитрије на коњу убија бугарског цара Гаврила Радомира, и даље остајемо при наслову нашег рада и значењу сцене: Свети Димитрије на коњу убија бугарског цара Калојана! (сл. 1, црт.1).

Као прилог византијској иконографији призренска икона и дечанска сцена Свети Димитрије убија цара Калојана и спасава град Солун, представља у суштини тежње српских и бугарских владара који су прогласили независност својих држава у другој половини XII века; у живом контакту са грчким градом Солуном и култом светог Димитрија, својим богатим поруџбинама и донацијом допринеле су да се у њиховим земљама и црквама стварају уметничка дела највишег нивоа и необичних иконографских сцена везана за култ светог Димитрија.

Занимљиво је да се дело "Чуда светог Димитрија Солунског", византијског писца Јована Ставрикија, налази у великом Рилском панегиријаку Владислава Граматика из 1479. године у 27. чуду, које вели о опсади Солуна од стране бугарског цара Калојана, где пише: "Опколи се одасвуд војском и пукови запосеше видокруг. Брда се заравнаше и земља под тешким коњаницима тутњаше. Рзање слично ваздухом се доносило и топот се грому подобан ширио, у срца грађана уносећи страх"⁴

Да наведемо и неколико каснијих примера сцена „Свети Димитрије на коњу пробада копљем бугарског цара Калојана на коњу и спасава град Солун“ из српске уметности; 1. Икона светог краља Стефана Дечанског, рад зографа Лонгина из 1577. године (сл. 6); 2. Никољац у Бијелом Пољу, седамдесетих година XVI века; 3. Црква Св. Петке у Трнави код Рашке (1579-1580.године) (црт. 3); 4. Западна фасада манастира Мораче, 1616.године, зограф Георгије Митрофановић (црт. 4), 5. Манастир Завала, 1619. године, зограф Георгије Митрофановић (црт. 4); 6. Манастир Темска, припрата 1650. године.

³ Јован Ставрикије, Чуда св. Димитрија Солунског, Византијски извори за историју народа Југославије, том III, Византолошки институт, п.и., књ. 10 (Београд, 1966) (Б. Ферјанчић), стр. 46-48.

⁴ В. Н. Златарски, Историја на бългaрската държава, т. III, София 1940, s. 582-583.

* * *

У новијој српској уметности споменимо само неколико примера сликања сцене: - "Св. Димитрије на коњу пробада бугарског цара Калојана на коњу и спасава град Солун" и то: 1. иконе из збирке Секулић, из XVIII века;³ 2. икона око 1740. године, рад Христифора Жефаровића;⁴ 3. икона бококоторске иконописне школе, рад Рафајловића или Тујковића, 1763. године; 4. икона из Херцеговине, рад непознатог руског сликара из XVIII века;⁵ 5. икона из манастира Светог Прохора Пчињског из 1882.године;⁶ 6. икона манастира Николаја из 1890. године.⁷

* * *

Наша истраживања сцене "Св. Димитрије на коњу пробада бугарског цара Калојана", овим радом нису окончана, јер многи споменици на Косову и Метохији нису истражени и проучени - у последњем рату неки су и порушени. У науци је већ уочено да је зограф Георгије Митрофановић, био под утицајем сликара Рафаела, или сликара који су након њега стварали, што се може лако приметити по сликаним коњима на фасадама Мораче и Завале са коњима које је Рафаело насликао у Станцама у композицији "Истеривање Хелиодора из храма" и "Папа Лав зауставља Атилу".⁸ З. Кајмаковић је тачно уочио: "Ставови пропетих коња, јахача и оборених ратника под копитама у основи су врло блиски, иако је Митрофановић своје јахаче и коњанике компилаторски изменио, али се, ипак, није знатно удаљио од оригинала. Интересантно је да се детаљ са преврнутим ђупом уз ратника испод ногу јахача у сцени са Хелиодором понавља и код Митрофановића, само што је овде уз фигуру испод ногу коња св. Димитрија насликана капа обореног бугарског цара.

Споредно је питање, иако може бити врло интересантно, да ли је Митрофановић дошао до овако обликованих представа коња инспиришући се директно са оригинала у Станцима, што је, мислимо, невјероватно, било да је своје сликарске прибиљешке правило на основу бројних графика са мотивима Рафаелових слика које су тада кружиле Европом, а доспијевале и у наш Дубровник, или је неки други италокритски умјетник обавио све ове процесе а Митрофановић их је преузео као освештене узоре у неком

³ М. Бајић - Филиповић, Збирка икона Секулић, каталог, Београд, 1967, сл. 21 и сл. 39. (аутор није идентификовао ову сцену).

⁴ Д. Давидов, Иконе српских зографа 18. века, каталог, САНУ, Београд, 1977, 77, бр. 65.

⁵ Р. Станић, Иконе из Херцеговине, каталог, Мостар, 1982, 39.бр.42, таб. XXXIII.

⁶ П. С. Пајкић, Иконе манастира Св. Прохора Пчињског, Врањски гласник VII, Врање, 1971, 324.

⁷ М. Ђоровић, Љубинковић, *Уметност икона*, каталог, *Растава икона*, Народна галерија, Лjubljana, 1963, бр. 75, сл. 38 (сигнирана грчки).

⁸ З. Кајмаковић, Зидно сликарство у Босни и Херцеговини, Сарајево, 1971, 216-217.

сликарском центру на Атосу... има ли разлога да Митрофановића сматрамо творцем ове верзије афронтираних светих коњаника, свакако најефектније композиције у нашем живопису турског периода".³

Узоре и предлошке Митрофановићевих афронтираних коњаника налазимо у српском сликарству све до краја XVIII века.

Новооткривена призренска икона "Свети Димитрије на коњу пробада бугарског цара Калојана на коњу", обогатила је наша сазнања о свеколиком култу светог Димитрија код Срба, који се нарочито истакао у току XIII века. У време како је то истакао Димитри Оболенски, када је: "Бугарског владара Калојана 1204. године крунисао је за краља римски кардинал, а Калојан се за узврат обавезао на верност папи.... Ни Србима није требало дуго да схвате да опадање византијске моћи захтева приближавање Западу, поготово што им је земља још увек била отворена утицају латинског хришћанства које се од јадранске обале ширило на унутрашњост. Негде око 1200. године, Немањин син и наследник Стефан разводи се од своје византијске невесте, царево кћери. Касније се жени унуком Енрика Дандола, опасног млетачког дужда, који је, више него све остале вође четвртог крсташког рата, био одговоран за пад Цариграда. У време када је Калојан почео преговоре са Римом, и Стефан се јавља Иноћентију III, обећава да ће Србију ставити под јурисдикцију Свете столице и тражи краљевску круну. Постигнут је договор и 1217. године Стефана крунише папски легат. Отада је у свом народу познат као Првовенчани".⁴

Манастир Дечани, св. Димитрије пробада бугарског цара Калојана (1348)

³ Исти, нав. дело, 217, бел. 188; исти, Георгије Митрофановић, 167-168.

⁴ Д. Оболенски, Византијски комонвелт, Београд, 1991, 286.

Призренска икона из XIII века, управо је одраз победе православља код Грка, Руса, Срба и Бугара “који су канонски признавали за законите вође православне цркве, много је помогло њиховим световним господарима, никејским царевима, да одбране своје право на политичко наслеђе Византије. У Никејском периоду (1204 - 1204) ове три нације добиле су црквене повластице које су у различитим степенима увећавале аутономију њихових цркава.”³

Radmir D. Petrovic

SAINT DIMITRIE STABS THE BULGARIAN TZAR KALOJAN ON
HORSE AND SAVES THE TOWN THESSALONICA IN SERBIAN
ART

The ancient Serbian towns Nish, Raska, Sremska Mitrovica, Skopje, Pec, Kotor, Krusevac, Belgrade and Smederevo had the traditional social and cultural relations with the Greek town Thessalonica. This ancient heart, as a red string, connects especially Thessalonica and Prizren in the times of Nemanic dynasty.

In science the flows and cultural relations have been explored, before all, between Thessalonica and Prizren over the famous craftsmen who were engaged in works during the times of King Stefan the Second Milutin and his son Stefan Uros the third – Stefan Decanski and in the times of Stefan the fourth Dusan.

Due to the painting and conservatory works on various wall paintings and icons in the church of Saint Djordje in Prizren, one interesting icon was discovered called *Saint Dimitrie* which is the matter of my work.

The icon was signed with cinober letters: Saint Dimitrie. This is about the dominating figure of the horseman: Saint Dimitrie on a big horse. In the down part of the scene we can find the minor figure of a horseman. The scene is placed in the mountainous area. This minor figure of the horseman, falling as stabbed by spear, has the crown on the head.

This icon is signed as Saint Dimitrie and has no further explanation. However this iconographic scene is known from the church of the monastery Decani. It is obviously that the icon from Prizren represents the older iconographic rare scene from St. Dimitrie church, Thessalonica : Saint Dimitrie on a horse is killing the Bulgarian tzar Kalojan with the spear (picture 1, drawing 1 and 2). Decani frescos and icons relate to the times of the siege by the Latins in 1204 that was used by the Bulgarian tzar Kalojan (1187-1207) so he conquered the areas of the Byzantium west from the mountain Sofia to Tesalia, together with the towns Prizren, Skopje, Ohrid and Ber. In the old Serbian literature, this moment was mentioned first in XIII century when the monarch Teodosie wrote for the first time the life of St. Sava.

Prizren icon was neither dated nor signed by the painter. My study was targeted toward the times of Saint Dimitrie church in Prizren appearance, when appar-

³ Исто.

СВЕТИ ДИМИТРИЈЕ ПРОБАДА БУГАРСКОГ ЦАРА КАЛОЈАНА НА
КОЉУ И СПАСАВА ГРАД СОЛУН
У СРПСКОЈ УМЕТНОСТИ.

233
only this icon was made for the iconostas of this church. The oldest historical source where Prizren church of Saint Dimitrie was mentioned was found in the charter of the King Stefan Dragutin, around 1277, and it is kept in the monastery of Hilandar: "*In Prizren the church of Saint Dimitrie*".

Prizren icon of Saint Dimitrie, except to the death of Bulgarian tzar Kalojan in October 1207 near Thessalonica, we can connect to one more Bulgarian tzar Gavriilo Radomir (1014-1015) the son of the tzar Samuil.

